

Віктор МЕЛЬНИК

політолог, історик права, журналіст-міжнародник,
головний редактор наукового журналу «Аннали юридичної історії»,
асистент кафедри політології Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка

**УКРАЇНА І ТУРЕЧЧИНА:
КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ НАРИС
СПІЛЬНОЇ ІСТОРІЇ**

Територія сучасної Туреччини (в грецькій картографічній традиції «Анатолія») була епіцентром елліністичної (давньогрецької) цивілізації. Фактично анатолійські греки стали головними провідниками середземноморської культури у скіфські степи українського Криму та Причорномор'я. Завдяки торгівлі з Анатолією українське Північне Причорномор'я ввійшло в економічну систему Середземномор'я, долучилось до цивілізаційних здобутків Еллади і Стародавнього Риму.

Коли римський імператор-хреститель Костянтин Великий (306–337) переніс 11 травня 330 р. нашої ери столицю Римської імперії з італійського Риму до Константинополя над Босфором (заснованого на місці грецького поліса Візантій, звідси назва «Візантія»), слов'янські імена й прізвиська вже часто зустрічались у реєстрах римських воїнів. З 330-го р. посилюється міграція слов'янських шукачів пригод і купців до Константинополя, що вважався сучасниками «найбільшим містом світу». Звідти в причорноморський степ прийшло християнство. Уже в 330-х роках германомовні готи, що завоювали в III столітті дніпровських слов'ян, отримали від імператора Костянтина апостольське посольство на чолі з єпископом Вульффіллоу (винахідником руничної писемності).

У 395 р. імператор Феодосій (379–395) видав Едикт про поділ Римської імперії на Західну і Східну частини, що мало оптимізувати протистояння варварським нашествиям. Утім демографічний вибух серед германомовних варварів і натиск кочівницьких орд зі сходу змінив протягом V століття політичну й етнічну мапу Європи... Останній правитель західної частини імперії Юлій Непот був убитий на теренах сучасної Хорватії (480 рік). Однак новоспечені королі та варварські вожді племінних союзів беззастережно визнали формальну владу Східної Римської імперії. Де-юре Візантія була плоть від плоті Римською імперією, що зумовило провідний статус її імператора в ранньосередньовічному світі.

КИЇВ І ВІЗАНТІЯ

У 527–565 рр. Східною Римською імперією правив Юстиніан. Він відвоював на користь Константинополя Північну Африку, Італію, Далмацію, частини Франції та Іспанії. Крім того, формальний титул володаря Візантії включав формулювання «цар слов'ян-антів» (у прадавніх документах пишеться так: «Юстиніан Антикус»).

Наприкінці правління Юстиніана дніпровські та дунайські слов'яни підпали під контроль тюркського Аварського каганату (558–805 рр.), що став провідником подальшої слов'янської міграції вглиб греко-римського Балканського півострова. Поява ісламу в 622 р. й арабські завоювання споконвічних греко-римських провінцій (протягом 632–655 рр. «жертвами» мусульманської експансії стали до того православні землі: Месопотамія, Палестина, Сирія, Єгипет) змінили реалії міжнародних відносин. Балканські слов'яни були вимушені підкоритись візантійським імператорам і спільно протидіяти загрози завоювання могутнім

Ісламським Халіфатом. Відомо про переселення півмільйона слов'ян (протягом VII–IX ст.) до Анатолії!

Зростання могутності Київського князівства, котре в IX столітті намагалось вивільнитись з-під контролю тюркомовних степових племен (авари, болгари, хозари), мало своїм наслідком укладення кількох важливих торговельних угод між київськими князями та східноримськими (візантійськими) імператорами. В історичній літературі ці угоди детально описані. Ідеться про міждержавні договори 874, 907, 911, 944, 957 років. Так, 874 року київський князь Аскольд і візантійський імператор Василь I Македонянин підписали документ про визнання Києвом «вселенської влади» як імператора, так і константинопольського патріарха. Тодішній очільник візантійського православ'я патріарх Фотій навіть включив Київську митрополію до переліку християнських країн. Київ став ключовим перевалочним центром скандинавсько-візантійської торгівлі. З часом Дніпровський торговельний шлях перевершив за обсягами торгівлі Волзький шлях, який контролювали сумнозвісні хозари і котрий вів скандинавських вікінгів до каспійських кордонів Ісламського Халіфату...

У 965 р. князь Святослав Хоробрий (960–972) розгромив хозарську торгівлю, що призвело до надзвичайного економічного зростання Візантійської імперії протягом наступних сімдесяти років. Фактично вся могутність Константинополя в X–XI століттях залежала від успішного функціонування Дніпровського торговельного маршруту, адміністрованого Київською Державою. Ось чому для візантійців було настільки важливо остаточно християнізувати киян 988 року! Дипломатичні переговори 987–988 рр. значно посилили позиції нашої Батьківщини. Ми долучились до славетної греко-римської цивілізації юридично та дістали можливість безмитної торгівлі в найзаможніших містах світу (Константинополь, Салоніки, Трапезунд).

Налякані зближенням київського зверхника Володимира з болгарськими бунтівними князями, візантійські імператори 989 р. уклали договір з тюркськомовним племенем печенігів. Українське Причорномор'я «передавалось у вічне користування» войовничим печенігам. З часом печеніги були військово та політично знищені на Балканах самими ж візантійськими правителями (в 1091 р.), а нові причорноморські кочівники (половці) ввійшли в тісний зв'язок із Київською Руссю. Це допомогло відновити широкі торговельні й політичні домовленості між двома великими середньовічними державами.

КИЇВ, КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ ПАТРІАРХАТ І ТУРКИ-СЕЛЬДЖУКИ

Тричі київські князі здійснювали християнський релігійний вибір. *Уперше* князь Аскольд уклав угоду з Василем I Македонянином і визнав зверхність патріарха Фотія (874 рік). Тоді й була створена Київська митрополія Константинопольського патріархату. *Вдруге* княгиня Ольга підписала договір з Костянтином VII Багрянородним і сама охрестилась під час свого державного візиту в Константинополь (957 рік). *Втретє* князь Володимир Великий поцілував Святий Хрест із рук послів імператора Василя II Болгаробойці (988 рік). Відтоді Україна була і є великою православною державою, потужним носієм слов'янської культурної модифікації безсмертної греко-римської цивілізації Середземномор'я.

Хоча іслам не досяг Дніпра, все ж його впливи були відчутними у VIII–XI століттях на Дону й Волзі. Майже одночасно з Володимировим Хрещенням у X ст. султан центральноазійського племені *киник* на ймення Сельджук прийняв іслам і взяв під контроль великі терени в межах сучасного Туркменістану. Його спадкоємці називаються істориками «сельджуки». Розмовляли вони близькою до печенізької мовою.

Протягом 1072–1080 рр. сельджуки завоювали 80% території сучасної Туреччини! Лише приморські міста залишились під контролем Константинополя. Династія Сельджуків намагалась домогтись визнання себе «справжніми» римськими

імператорами з боку константинопольських васалів і союзників (серед них був і Київ!). Однак у першій половині XII ст. їхня імперія була знищена католиками-хрестоносцями та східними печенігами (огузами), що уклали договір з візантійськими імператорами. Повному відвоюванню Анатолії Візантією запобіг IV Хресто-вий похід... 13 квітня 1204 р. католицьке військо, де-юре союзне Візантії, зрадило імператора Олексія V Дуку й захопило столицю Східної Римської імперії. Константинопольський патріархат тимчасово перейшов під контроль Римського Папи. Залишки візантійського війська зосередились у західній і північній Анатолії, де були вимушені витримувати бойові дії проти них з боку т. зв. «хрестоносців». Не без монголо-татарської допомоги візантійська влада над Константинополем і вселенський статус патріархії були відновлені лише 25 липня 1261 р.

Спільні дії візантійців і монгольської орди локалізували католицьку загрозу й роздробили Сельджуцький султанат. З останнього виокремився «Османський бейлік» (тобто князівство), який у 1299–1324 рр. очолив вождь Осман I Газі. Цей хоробрий бей і став родоначальником славнозвісної династії Османів, що правила турецькими землями з 1299 по 1923 рік.

УКРАЇНСЬКІ КОНТАКТИ З ІМПЕРІЄЮ ОСМАНІВ

«Kayzer-i Rum» (римський імператор) — таку офіційну титулатуру прийняли Османи після захоплення Константинополя 29 травня 1453 р. Концепція «Третього Риму» впроваджувалась у масову свідомість завойовників і поневолених через поняття «триєдиної османської нації»: турецької, візантійської та левантинської (тобто латинсько-католицької) водночас! Зауважимо: близько половини населення Османської імперії тоді становили християни.

Ще в 1479–1481 рр. мусульманська армада, оголосивши себе «справжнім римським військом», спробувала захопити Італію. Турецький флот окупував ряд венеціанських островних архіпелагів і навіть здобув стратегічний порт Отранто на півдні Італії. У 1526 р. Сулейман розгромив Угорщину, де-юре розділивши її на кілька васальних бейликів. У 1529 і 1532 роках султанське військо безуспішно штурмувало Відень. Компенсацію провалу австрійської інтервенції Османи зуміли знайти в завоюванні Трансильванії, Волощини, Молдавського князівства.

Князівство Волощина (турецькою «бейлик Ефляк») перебувало у васальній залежності від Османської імперії з 1417 по 1859 рр. (лише в 1861 р. була створена самостійна Румунія). Молдавське князівство мало статус «бейлик Богдан» з 1456 по 1829 рік. Більша частина Угорщини входила до складу Туреччини протягом 1526–1711 років. Князівство Трансильванія було складовою володінь Османів з 1570 по 1602 рік. При цьому староукраїнська мова («русинська») залишалась розмовною для понад 60% жителів територій Молдови й Волощини. Великі громади закарпатських українців («руснаків», «русинів», «білих хорватів») зберігались у межах Трансильванії та Османської Угорщини.

Де-юре належне Угорському королівству Закарпаття стало формальною частиною османських володінь. Хоча на Закарпатську Україну, Трансильванію та угорські еялети постійно претендувала ще австро-німецька династія Габсбургів, місцевий фольклор зберіг свідчення народної боротьби проти турецьких військ і місцевих бейлербеїв. Разом з тим якби династія Османів не спустошувала угорську рівнину, то й українці в Закарпатті не збереглися б. Достатньо подивитись на долю наших братів над Балатоном, Тисою й Дунаєм. Агресивна мадяризація знищила слов'янські громади Угорщини і Трансильванії.

А що ж Крим? Кримське ханство, засноване 1441 р. золотоординською династією Гіреїв, вважається уламком Монгольської імперії. Кримські татари здійснювали військові акції проти українських воєвод, підконтрольних тоді Великому князівству Литовському. У 1475 р., через 22 роки після падіння Константинополя, турецький флот

завоював південний берег Криму, де знищив оплот генуезької работоргівлі (кримські татари викрадали в Україні людей насамперед для італійських купців, а не для мусульман!), чим суттєво обмежив європейський ринок слов'янських рабів.

До складу Османської імперії увійшло все українське Причорномор'я і кубансько-донецьке Приазов'я. Річкові гирла Дунаю, Дністра, Південного Бугу й Дніпра, Дону і Кубані стали місцем будівництва стратегічних турецьких фортець. Таким був і литовсько-руський Хаджибей (сучасна Одеса), звідки Османи контролювали Буджак і колишні терени давньогрецького Ольвійського полісу. У 1478 р. Кримське ханство офіційно ввійшло до складу Османської імперії. У статусі васала воно перебувало аж до 1774 р.

Коли в 1475–1478 рр. Османська імперія відібрала у Великого князівства Литовського вихід до Чорного моря, а також прибрала до рук Азовське море, українським князям стало зрозуміло, що оборонитись від мусульманської експансії можна тільки власними зусиллями. Ці події треба вважати ключовим поштовхом для посилення козацтва, створення унікальної і самобутньої політико-правової системи Запорозької Січі з її фортами, паланками, зимівниками і придніпровськими хуторами. Московити тоді були ще надто слабкі й дикі, поляки були далеко, литовська адміністрація ставилась до київського православного населення лояльно. Відтак, загроза османської окупації київсько-руської спадщини примусила більшість прикордонних воевод узятись за зброю і споряджати козацькі загони з-посеред вільних селян і втікачів.

У 1498 р. османська армія вторглась на Поділля й Галичину, дійшла до українського Перемишля. Великий і тривалий конфлікт між Польщею–Литвою і Константинополем розгорівся через участь київських шляхтичів у політичних справах Молдавського князівства. Уже 1492 р. козаки здійснили атаку на османські підрозділи в межах Дніпро-Бузького лиману. Відтоді козацькі річкові та морські походи проти турків стали нормою.

ДИПЛОМАТІЯ ГЕТЬМАНІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І ДОРОШЕНКА

Люблінська унія 1569 р., що юридично ліквідувала київсько-руську державність, змінила ставлення багатьох козацьких гетьманів до турків. Полонізація і латинізація українців, нав'язування Берестейського церковного союзу 1596 р. змусили православних діячів шукати політичного захисту в Константинопольській патріархії. Хоча козаки неодноразово протистояли турецько-татарським набігам, з моменту підтримки константинопольським патріархом їхньої боротьби проти полонізації помітне екзистенційне переавантаження козацької політики. Апогеєм цього процесу стала мудра зовнішня політика гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1657).

Завдяки татарській допомозі, Хмельницький відновив київсько-руську державність, заклавши міцні ідеологічні підвалини її існування. Після смерті Хмельницького самостійність та соборність України намагався втримати Іван Виговський (1657–1659), що уклав новий договір із Кримським ханством. Однак інспірований Москвою заколот позбавив його влади, а всю територію України вкинув у вогонь громадянської війни. 1667 року Москва та Польща поділили Україну по Дніпру, що примусило гетьмана Петра Дорошенка (1665–1676) йти на спілку з Османами.

12 березня 1669 р. в Корсуні Петро Дорошенко і послі Османського Константинополя урочисто підписали угоду про створення Українського бейлербейства. Гетьман Дорошенко ставав довічним беєм України, підконтрольним султану і великому візирю. Усі султанські фірмани, що надсилались бею Дорошенку, мали дублюватись українською мовою для оголошення в церквах і на майданах. Київська митрополія відновлювала свої суверенні права в межах Константинопольського патріархату. Кримським татарам заборонялось чинити набіги, а сукупна територія

нашої держави визнавалась султаном у найширших тоді розмірах — від річки Сян (із Перемишлем включно) до прикордонного з Московщиною Путивля.

За нову політичну реальність треба було платити кров'ю... Для протистояння полякам Дорошенко призначив подільським полковником Остапа Гоголя (предка великого письменника Миколи Гоголя), що в 1670–1671 рр. вів бойові дії навколо Вінниці, Бара й Могилева. Врешті 27 серпня 1672 р. османська армія, кримська орда і полки Дорошенка взяли штурмом Кам'янець-Подільську фортецю. Вересень 1672 р. ознаменувався облогою Львова. Гетьман Дорошенко і султан Мехмед IV спільно планували штурм і розробляли план окупації східної Польщі.

18 жовтня 1672 р. в Буцацькому замку укладено мирний договір між Річчю Посполитою та Османською імперією. Подільське та Брацлавське воєводства офіційно входили до складу Туреччини на правах еялету, Брацлавське і Київське воєводства визнавались бейлербейством Петра Дорошенка. Офіційна Варшава вимушена була сплачувати туркам щороку по 22 тис. талерів золота як данину. При цьому посла одягли спеціальні «кафтани ленників султана» і щороку мали присягати йому на вірність.

Османське володіння Правобережною Україною тривало з 1672 по 1699 роки. Лише за умовами Карловицького конгресу від 26 січня 1699 р. султан Мустафа II (1695–1703) повернув Поділля, Брацлавщину та південь Київщини Речі Посполитій. Імперія Габсбургів окупувала Закарпаття, Угорщину, Трансильванію і частину волоських земель. Венеція захопила Хорватію та Морею. У свою чергу, цар Петро I (1682–1725), котрий заснував Російську імперію, уклав із Туреччиною після багатьох битв Константинопольський «вічний мир» (1720 рік), за умовами котрого почав нищити чорноморську могутність Османів. Уже 1783 р. Крим був де-юре приєднаний до Російської імперії, а турки, потерпаючи від російського флоту та козацьких звитяг, вимушено визнали цю геополітичну поразку. З 1783 р. турки перестали володіти Приазов'ям, Кубанню і Північним Причорномор'ям. Кубань стала місцем міграції знищеного Катериною II запорозького козацтва, а Хаджибей (Одеса), Буджак і Таврія перетворились на центр української колонізації.

Після Бухарестського мирного договору 1812 р., за місяць до вторгнення Наполеона I, Російська імперія назавжди підірвала міць Туреччини: династія Османів позбулась Кавказу і претензій на українські землі, передавала Молдавію офіційному Санкт-Петербургу, розширювала права слов'янських і румунських автономних еялетів на Балканах.

ВІД ОСМАНІВ ДО ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ, ВІД УНР ДО НОВІТНЬОЇ УКРАЇНИ

Російські успіхи 1783–1812 рр. та заснування самостійної Греції англійськими емісарами в 1821 р. стали початком формування модерної грецької нації. Хай там як, існування Османської імперії поза контролем над Грецією та Балканами (т. зв. «Румелією») перетворювало колись могутню світову наддержаву трьох континентів у рядову східну країну. Зростання англійського, французького та російського диктату, поразки від греків, сербів і болгар примусили султана Мехмеда V (1909–1918) вступити в Першу світову війну на боці Німеччини. Однак битви 1914–1918 рр. довершили розпад Туреччини. Поразки від англійців, греків, росіян, арабських націоналістів, французів, італійців примусили останнього султана Мехмеда VI (1918–1922) капітулювати. 14 листопада 1918 р. армія Антанти окупувала Константинополь.

10 серпня 1920 р. країни-переможці уклали Севрський мирний договір. Румелія і частина Анатолії передавались Греції, Південна Анатолія розділялась Італією та Францією, Константинополь переходив під спільну окупацію союзників, Месопотамію окупувала Англія, а Палестину і частину Сирії — Франція. Османська

імперія відмовлялась від будь-яких претензій на всі колишні колонії і зберігала під своїм контролем лише третину сучасної Туреччини.

Утім союзники не розраховували рівня національного піднесення турецької нації, котру очолив молодий генерал Газі Мустафа Паша (Ататюрк, роки життя: 1881–1938). Ататюрк не дарма вважається «батьком турків». 1 листопада 1922 р. турецький парламент-меджліс в Анкарі ухвалив рішення про ліквідацію султанату та припинення існування Османської імперії. У 1923 р. генерал Кемаль домігся скасування ганебного Севрського договору і розгромив армії союзників. Також він скасував халіфат, відкрив дорогу секуляризації суспільства, заснував світську освіту, відкривав університети, латинізував турецьку абетку і позбавив турецьку мову багатьох персидських і арабських впливів. Ататюрк побудував модерну промисловість, приділяв багато уваги будівництву фабрик і заводів, перетворив колись багатонаціональну османську спільноту Малої Азії (переважно грецькомовну та вірменську) у мононаціональну країну турків.

А що ж Україна? 9 лютого 1918 р. Константинополь визнав незалежність УНР у Бересті. Наш гетьман Павло Скоропадський (1918) покладав великі надії на співпрацю з Османами. Останні надіслали до Києва Ахмеда Муфтар-бея як Надзвичайного і Повноважного султанського Посла. Після падіння гетьманату в Києві послом у Константинополі став учений і публіцист Олександр Лотоцький (1870–1939), який займався переважно контактами з Константинопольською патріархією.

Перемога більшовизму в Україні не припинила історичних контактів із Константинополем. 2 січня 1922 р. між представниками УСРР і Туреччини було укладено Договір про дружбу і співробітництво. УСРР цим договором, одна з перших у світі, проголосила несправедливість севрського приниження турків і оголосила визнання кордонів Туреччини, запропонованих Кемалем Ататюрком. У свою чергу, Ататюрк визнав УСРР «повноцінною, незалежною та суверенною державою». За сприяння Ататюрка функціонували українські та кримськотатарські громадські об'єднання в багатьох містах Анатолії. Пізніше, в 1945 р. була відкрита «Українська Громада Туреччини» в Стамбулі (з 1930-го року так називався Константинополь).

А ШО Ж ДАЛІ?

З 10 серпня 2014 р. Президентом Турецької Республіки (12-м після Кемаля Ататюрка) є Реджеп Таїп Ердоган (нар. 1954), що часто виступає в іноземній пресі об'єктом для аналогій із османськими султанами, візантійськими імператорами. У сучасній Туреччині активно розвивається пантюркізм, що є міцним опонентом для радикального ісламізму. Турецькі історики пам'ятають центральноазіатське і сельджуцьке походження, цікавляться подіями в Центральній Азії, на заході Китаю. Туреччина є активним політичним гравцем у громадянських війнах Сирії, Іраку, Лівії. З цим часто пов'язується її антизахідна геополітична позиція, намагання будувати власний «османський регіон».

7–8 серпня 2019 р. Президент України В. О. Зеленський відвідав Анкару і Стамбул. Його перемовини з Ердоганом пройшли на позитивній ноті, що дає надію на активізацію двосторонніх відносин. За інформацією Офісу Президента України, протягом 2018 р. обсяги двосторонньої торгівлі сягнули 4 млрд доларів США. Президенти відновили переговори про Зону вільної торгівлі між нашими країнами.

Союз між Туреччиною та Україною зумовлений усім ходом історії. Обидві чорноморські держави зобов'язані налагодити могутнє військово-політичне і потужне торговельно-економічне співробітництво. Крім того, нам не завадить здійснювати геополітичні кроки назустріч одне одному. Вирішення багатьох питань на Балканах, у Молдові, реалізація політики відносно кримськотатарського народу, інших тюркських етносів (гагаузи, караїми) — усе це вимагає поглиблення двосторонньої співпраці. Залишається тільки докладати систематичних зусиль, і практичні результати не змусять довго на себе чекати.